

Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: Metoda okamžité validizace

Jiří Vinopal

Edice Sociologické disertace
Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Praha 2008

SOU

Recenzenti práce:

Doc. Milan Tuček, CSc.

Doc. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc.

Tato kniha vznikla v letech 2002 až 2007 jako disertační práce v oboru sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze pod vedením školitele doc. PhDr. Jiřího Buriánka, CSc. Vydání knihy bylo podpořeno Výzkumným záměrem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., č. AVOZ70280505 „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“.

Klíčová slova

Metodologie, průzkum, dotazník, dotazování, výzkumný rozhovor, kognitivní přístupy, CASM, okamžitá valorizace

Studie *Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: Metoda okamžité validizace* PhDr. Jiřího Vinopala, Ph.D., je šestou publikací ediční řady založené v roce 2007, kterou připravuje Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., pod názvem Sociologické disertace.

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2008

ISBN 978-80-7330-153-8

Obsah

Předmluva autora ke knižnímu vydání disertační práce	7
Poděkování	9
1. Úvod	11
2. Kontext: výzkumná chyba	13
2.1. Celková výzkumná chyba	13
3. Kognitivní přístupy	17
3.1. Cíle kognitivních přístupů	17
3.2. Teoretické zdroje	17
3.3. Etablování kognitivních přístupů	18
3.4. Druhy chyb zkoumané kognitivními přístupy	20
4. Situace dotazování	22
4.1. Dualistické pojetí situace dotazování	22
4.1.1. Dotazování jako sociální setkání	23
4.1.2. Dotazování jako série kognitivních úkolů	24
4.2. Faktory ovlivňující kognitivní procesy v průběhu zodpovídání dotazu	26
4.2.1. Interpretace otázky	27
4.2.2. Vyvolání informací z paměti	32
4.2.3. Rozhodování	35
4.2.4. Editace odpovědi	41
5. Metody ověřování kvality otázek	49
5.1. Metody využívající kognitivních přístupů	50
5.1.1. Kognitivní rozhovor	51
5.1.2. Kódování chování	53
5.1.3. Debriefing	54
5.1.4. Posouzení experty	56
5.1.5. Měření reakčního času	56
5.1.6. Další metody využívající kognitivních přístupů	57
5.2. Experimenty	59

5.3. Statistické přístupy	60
5.3.1. Multitrait Multimethod Design	60
5.3.2. Item Response Theory.....	61
5.4. Zhodnocení metod kognitivních přístupů	62
6. Okamžitá validizace	66
6.1. Základní charakterizace	66
6.2. Inspirace a zdroje	67
6.3. Roviny využití metody okamžité validizace	69
6.4. Způsob provedení	70
6.5. Příklady aplikace	71
6.5.1. Příklad 1.: Naše společnost	71
6.5.2. Příklad 2.: Hrozba násilím a trestný čin	72
6.5.3. Příklad 3.: Region	73
6.5.4. Příklad 4.: Levo-pravá politická orientace	75
6.6. Validizace metody okamžité validizace	83
6.6.1. Design experimentu	83
6.6.2. Výsledky experimentu	86
6.7. Shrnutí metody okamžité validizace	89
7. Závěr	91
7.1. Úspěchy a neúspěchy kognitivních přístupů	91
7.2. Výzvy v kontextu výzkumné metodologie	92
LITERATURA	94
Summary	101
Cognitive techniques	101
The immediate validation method.....	105
O autorovi	109

Na celém popsaném procesu je důležitá skutečnost, že nic z událostí, které byly právě uvedeny, většinou nezaregistruje tazatel, a tudíž ani výzkumník. Způsob, jakým dotázaný interpretuje jednotlivá slova, celou otázku i možnosti odpovědí, skutečnosti, které bere v potaz, klíče, podle nichž se řídí při rozhodování..., vše se odehrává během několika málo vteřin v jeho hlavě a tazatel se dozví až výsledek. Přesto je zřejmé, že všechny ze zmíněných aktivit a okolností mají na jeho podobu nějaký vliv, a neměly by tedy zůstat stranou zájmu.²

Analytické koncepce procesu položení a zodpovězení otázky vycházejí z obecných modelů zpracování informace, vyvinutých v rámci kognitivní psychologie [Lachman, Lachman a Butterfield 1979; Hippler, Schwarz a Sudman 1987] a mohou být prezentovány na různých úrovních podrobnosti. Nejobecněji bývá používáno některé z variant čtyřstupňového modelu, který proces rozčleňuje na fáze (1) interpretace otázky, (2) vyvolání informací z paměti, (3) rozhodování a (4) přizpůsobení odpovědi nabízeným možnostem [Tourangeau 1984; Schaeffer a Maynard 1996: 65; Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 15, 18].

Každá z těchto fází však může být dále sama rozpracována jak na podrobnější sekvence, tak na soubor souvisejících okolností a podmínek (jak bylo ilustrováno výše), přičemž na všech těchto subprocesech se podílí řada okolností, jako je kontext otázky, nabízené odpovědi, odpověď na předchozí otázku atp. Kromě toho není stoprocentní ani sekvenčnost uvedených fází. Je možné, že některé z nich probíhají alespoň zčásti paralelně, případně, že se respondenti vracejí před dokončením celého procesu k předešlým fázím, či naopak některé přeskakují [Sudman, Schwarz a Bradburn 1996: 77].

Většina zmíněných procesů také probíhá odlišně v různých situacích, zejména se liší v případech dvou základních kategorií: otázek na fakta a otázek na postoje.³ Při zodpovídání těchto druhů dotazů přitom probíhají kognitivní procesy poněkud odlišně a objevují se různá nebezpečí chyb nebo zkreslení. Obecně lze říci, že u otázek na fakta převládají zkreslení vznikající ve fázi vyvolávání příslušných informací z paměti (např. kdy přesně se událost stala, kolikrát se stala za dané období atp.), u otázek postojových hraje hlavní roli sociální desirabilita (např. vyjádření skutečného postoje k podávání alkoholu mladistvým). Je ovšem jasné, že oba vlivy se překrývají a v různých měřácích působí u obou kategorií: např. výpověď o počtu vlastních drobných přečinů může být ve fázi editace odpovědi přizpůsobena na sociálně přijatelnou úroveň, nebo naopak hodnocení vlastního vztahu k návykovým látkám může být utvářeno za pomoci vzpomínek na minulá události.

4.2. Faktory ovlivňující kognitivní procesy v průběhu zodpovídání dotazu

Systematický popis jevů, které nějakým způsobem zasahují do procesu zodpovídání dotazů a způsobují náhodné chyby nebo systematická zkreslení odpovědí, není úplně snadnou záležitostí. Některé z nich se týkají primárně otázek faktografických, některé postojových, některé obou; některé působí v jedné konkrétní fázi, jiné se prolínají několika a objevují se v různých krocích; některé

2/ Podrobnou analýzu úkolů respondenta a okolností, které mají na proces zpracování informace vliv, podávají Sudman, Schwarz a Bradburn [1996: 55–79].

3/ Další členění těchto větví je samozřejmě možné (viz např. Thourangeau, Rips a Rasinski [2000]). Například otázky na fakta lze dělit na takové, které se ptají po stavu určité věci (např. zda má v domě instalováno zabezpečovací zařízení), a na ty, tážající se po událostech (např. zda byl respondent za poslední rok v kontaktu s policií).

pramení primárně z podoby cílové otázky, některé z kontextu nastaveného celým dotazníkem nebo situací dotazování, jiné mají zřejmý původ v lidské psychice; krom toho obvykle nelze specifikovat účinky jednotlivého faktoru, spíše dochází k jejich společnému působení, vzájemnému doplňování a podmiňování.

Způsob zpracování teoreticky a empiricky doložených vlivů v následujících kapitolách je tedy jedním z možných. Bude veden po linii průběhu kognitivních procesů při zodpovídání dotazu, v případě nutnosti se výklad rozdělí na případy otázek sledujících fakta a postoje. Zvláště budou uvedeny také okolnosti nezařaditelné snadno do zvoleného schématu.

Konceptuálním rámcem tohoto přístupu je celkový kontext otázky, což je označení s nejednoznačným významem. Termínu efekty kontextu (context effects) se používá jednak jako názvu pro souhrn mnoha různých vlivů a jejich zdrojů, počínaje tématem výzkumu, přes uspořádání otázek v dotazníku, grafickou úpravu, způsob sběru dat či formát prezentace (verbální – vizuální) až po myšlenkové pochody a emoce, které v dotazovaných vyvolávají použité formulace či dokonce jejich vlastní odpovědi a myšlenky. Jednoduše řečeno sem lze zařadit prakticky vše, co vytváří kontext zodpovídání dotazu v tom nejširším smyslu slova. Kromě souhrnného významu je však termín efekt kontextu používán také úžeji jako označení vlivů, které na respondenta působí ve fázi rozhodování o odpovědi, a to zejména v podobě sledu dotazů atp. (toto pojetí bude podrobněji pojednáno v kapitole o rozhodovací fázi zodpovídání).

Vliv mnoha okolností, které budou zmíněny v následujících částech, spadá do širšího pojetí. Vliv kontextu položení dotazu na kognitivní procesy, a tím pádem na povahu získané odpovědi, se dá sledovat ve všech fázích procesu zpracování informace a projevuje se v různých podobách.⁴ Tomuto pojetí pak také odpovídá například hluboce inspirativní názor některých autorů [Sudman, Bradburn a Schwarz 1996: 81], že kategorie „efekty kontextu“ by v případě postojových otázek měla nahradit koncepci chyb měření.⁵

4.2.1. Interpretace otázky⁶

Jedním z ústředních témat kognitivních přístupů je bezesporu problematika interpretace otázky respondentem, kolem které se ve větší či menší vzdálenosti obtáčí valná většina ostatních koncepcí a přístupů. Jednak jde o první fázi série myšlenkových procesů probíhajících při zodpovídání dotazu, na které proto do značné míry závisí veškeré další dění, jednak se na ní podstatným způsobem účastní jak stránka individuální, tak interpersonální. Jinými slovy, skutečnost, zda dotazovaný správně pochopí výzkumníkem zamýšlený smysl otázky, závisí jak na jeho vlastních myšlenkových procesech, tak na pravidlech komunikace a sociální interakce, které v rámci rozhovoru sdílí s tazatelem, nebo i na osobě tazatele samotného.

Kromě toho, že je interpretace z procesuálního hlediska fází první, je na druhé straně také fází chronicky neuzavřenou. Může probíhat paralelně s hledáním informací, rozhodováním nebo formátováním odpovědi, může být také zpětně průběhem těchto operací znovuotevřena. Tak například

4/ Viz například Sudman, Bradburn a Schwarz [1996: 80–99], podrobně o případu postojových otázek viz Tourangeau [1999: 111–131].

5/ Zatímco v otázkách na chování lze mluvit o chybách, pokud respondentova odpověď neodpovídá realitě, v případě otázek postojových o chybách v pravém smyslu většinou mluvit nejde kvůli tomu, že každé lidské rozhodnutí je kontextově závislé. Nelze změřit „pravdivé“ postoje, a není tudíž vhodné používat v této souvislosti pojem chyba.

6/ Tato podkapitola byla samostatně publikována ve [Vinopal 2007a].

může být smysl otázky respondentem reinterpretován v důsledku neschopnosti nalézt v paměti údaje odpovídající původnímu pojetí, jako následek zjištění, že odpověď, která by odpovídala původní interpretaci, by obsahovala podstatnou část redundantních informací, nebo že nalezený výsledek zkrátka nelze přizpůsobit schématu nabízených možností.

Reprezentace otázky

Dimenzi „rozumění otázky“ lze vyjádřit pomocí psychologické kategorie mentální reprezentace [Sternberg 2002; Sedláková 2004]. Tu lze popsat jako určitou mentální představu zastupující v mysli jev, který momentálně není vnímán smysly. Například může jít o „obraz“ Petřínské rozhledny, který se ve čtenářově mysli objevil ve chvíli, kdy si ona dvě slova na začátku této věty přečetl. Konkrétní podoba mentální reprezentace přitom může být u různých lidí různá s ohledem na to, jaké poznatky mají o objektu, který má být reprezentován (někdo si Petřínskou rozhlednu dokáže představit do detailu zcela přesně, jiný si vybavuje jen její obrys, jinému se vybaví obraz Eiffelovy věže). O reprezentaci poznatků přitom člověk může uvažovat jako o reálném objektu, tzn. že ji lze například „pozorovat“ (kde stojí, jak je asi vysoká, z čeho je postavená) a „hodnotit“ (zda se na své místo hodí, jestli má pěknou barvu, atp.). Mentální reprezentace se může vytvořit pro jakýkoli typ poznatků, přičemž základní rozlišení je možno vést mezi reprezentacemi znalostí deklarativních, tj. faktů (např. jak Petřínská rozhledna vypadá), a nedeklarativních, tj. procesů (např. jak se k ní nejrychleji dostat).

Také dotaz v rámci výzkumného rozhovoru vyvolá v mysli příjemce určitou mentální představu, která reprezentuje jeho podstatné aspekty. S ohledem na to, že představy lidí o použitých termínech, slovních spojeních nebo významu gramatických struktur mohou být odlišné, je mentální reprezentace otázky u konkrétního respondenta také její interpretací. Podle Tourangeaua, Ripsa a Rasinskiho [2000: 25] se hlavní problémy s interpretací otázky, tj. vytvořením její mentální reprezentace, týkají tří prvků: gramatické struktury, sémantického významu a pragmatického účelu dotazu. Podobu těchto složek má zásadní vliv na to, zda respondent otázky (ale i dalším součástí dotazníku, jako např. pokynům k vyplňování) porozumí takovým způsobem, jaký očekává výzkumník.

S ohledem na tyto prvky lze v případě výzkumného dotazu rozlišit dva typy mentálních reprezentací [tamtéž: 31]: „reprezentace otázky“ (representation of the question) zahrnuje představu gramatické a logické struktury věty a také lexikální dimenze jednotlivých slov, tj. její formální stránky. „Reprezentace o otázce“ (representation about the question) se týká závěrů, které si o ní příjemce učiní na základě dalších momentálně dostupných informací (např. kontext dotazu a z něj usuzovaný účel), a týká se tedy její významové stránky.

Gramatické nedostatky se objevují například u nejasných větných staveb, kdy respondent nemusí poznat, co je jádrem otázky, o kom má vypovídat atp. Typickým příkladem v českém jazyce je použití negací, které často činí smysl otázky nejasným: „Souhlasíte s tím, že bývalí spolupracovníci StB nemají zastávat vysoké funkce ve státní správě? Ano – Ne.“ Respondent si v takových situacích nemusí být jistý, zda odpověď „ne“ znamená nesouhlas tím, aby bývalí spolupracovníci vykonávali tyto funkce, anebo nesouhlas s výrokem, že bývalí příslušníci nemají zastávat jmenované funkce, a tedy vyjádření názoru, že je zastávat mohou.

Dalším nedostatkem může být dvojnáčnost formulace otázky. Například v otázce, zda respondent „souhlasí se zavedením a uplatňováním trestu smrti“, může mít velké problémy odpovědět ten, kdo se domnívá, že by trest smrti v právním řádu měl být obsažený jako odstrašující prvek, nesou-

hlasil by však s jeho uplatněním např. kvůli obavám z justičního omylu. Problematické jsou také otázky, které kladou velké nároky na pracovní paměť, tzn. používající například dlouhé věty, složitou větnou stavbu atp. Je velmi pravděpodobné, že po přečtení otázky „Kolikrát jste za posledních šest měsíců hovořil s lékařem kvůli svým zdravotním obtížím, ať už to byl Váš praktický lékař nebo specialista; neberte prosím v úvahu případy, kdy jste věc jen konzultoval se známým, který je lékařem.“ si respondent bude muset nechat celou větu zopakovat, neboť nedokáže v pozornosti udržet všechny aspekty komplikovaného zadání.

Sémantická rovina porozumění otázce se týká například vágních vyjádření. Kupříkladu u otázky „Slaví se ve Vaší rodině svátky?“ respondent nemůže vědět, jaké svátky jsou myšleny (zda narozeniny, jmeniny, státní svátky nebo jen např. Vánoce), nemusí vědět, jak široký okruh lidí má považovat za rodinu (zda jen manžela a děti, také svoje rodiče, rodiče partnerky, nebo dokonce tety a strýčky atd.) a také netuší, co je myšleno označením „slavit“ (poslat blahopřání, krátké rodinné setkání nebo celodenní oslava).

Zkreslení průběhu kognitivních procesů způsobí také předpoklady, které mohou být do znění otázky výzkumníkem záměrně vloženy jako prostředek upřesnění nebo podání podle něj klíčových informací. Například první věta v otázce „V některých zemích není držení zbraní omezeno zákonem. Souhlasíte se zrušením omezení i v České republice?“ vnáší do přemýšlení o držení zbraní v ČR argument, který by za normálních okolností člověku vůbec na mysl přijít nemusel. Je možné, že v důsledku toho budou namísto postoje k držení zbraní v odpovědích některých lidí zohledněny spíše emocionální reakce na úvodní vyjádření, a to ať už směrem „nemusíme dělat všechno, co dělají ostatní“ nebo opačným, že „když to tak mají jinde, asi na tom něco bude...“. Podobně bude vyjadřovaný postoj ovlivněn informací z otázky na souhlas s placením školného: „Souhlasíte, nebo nesouhlasíte s tím, aby se na veřejných vysokých školách platilo školné, *pokud by studenti měli možnost získat na studium výhodné půjčky?*“

Takové předpoklady však bývají často nezamýšlené, ačkoli podobně definují význam otázky. Například označení něčeho jako „problém“ v otázce „Jak závažné jsou podle Vás následující problémy v současné České společnosti?: zdravotnictví, školství, kultura, domácí politika, zahraniční politika, korupce atd.“ povede k určitému kritickému pohledu i na oblasti, které podle respondenta vůbec žádný problém představovat nemusí.

Pragmatická rovina rozumění se pak dotýká zejména závěrů o smyslu, účelu a cíli otázky, které si respondenti vytvářejí na základě prozatímního smyslu otázky. Představy o tom, k čemu otázka slouží, proč se na ni tazatel ptá, proč se na ni ptá právě na tomto místě, proč nabízí právě tyto a ne jiné možnosti odpovědí atd., jsou odvozovány z kontextu rozhovoru, předcházejících dotazů, jedná-li tazatele atd.

Každá otázka svou konkrétní formulací, významem a účelem otevírá prostor neurčitosti, který obsahuje soubor potenciálních odpovědí; a tedy také odpověď správnou [tamtéž: 27]. Zatímco reprezentace formálních aspektů otázky (of) je u většiny lidí totožná a prostor neurčitosti je tak jasný a jednotný, jakmile je otázka srozumitelná po gramatické, logické a lexikální stránce, reprezentace významových aspektů otázky (about) se může lišit u lidí disponujících různými souvisejícími informacemi nebo také u jednoho člověka v různých situacích. Rozdíly v podobě tohoto druhu mentálních reprezentací otázky přitom mohou být zásadním problémem získávání spolehlivých odpovědí

a odkazují k tradičním dimenzím validity a reliability. Jednoduše řečeno může otázka jen stěží přinášet spolehlivé odpovědi, když si za ní každý představí něco jiného.

Podívejme se proto na následujících řádcích na některé vlivy a souvislosti, které při vytváření významové reprezentace otázky (tj. jinými slovy při interpretaci jejího smyslu) vstupují do hry.

Schéma a scénář

Z oblasti kognitivní psychologie pochází koncept, který lze použít při vysvětlení způsobu, jakým respondenti smysl otázky odvozují: schéma a jeho speciální druh, scénář [Sternberg 2002: 296–300].⁷

V obou případech jde o určité mentální struktury, v nichž jsou přehledným způsobem organizovány související objekty. Tak má například většina lidí nějaké osobní schéma pro pojem „věřící osoba“, v němž bude do jisté míry originálním způsobem zahrnuta a významově pospojována řada prvků, jako například atributy přisuzované věřícím lidem, jednotlivá náboženství, projevy náboženskosti atp. Oproti tomu scénář se projevuje spíše v procedurální podobě sledu událostí, které tvoří významový celek. Například scénář pro onemocnění chřipkou může zahrnovat prvky v podobě příčin nachlazení, příznaků, kroků podniknutých k vyléčení, léčebných postupů a známek vyléčení.

Ačkoli v běžném životě je existence schémat a scénářů velmi užitečná (patří do příručního balíku vědění, díky němuž nemusíme neustále znovu a znovu nalézat nová řešení/chápání opakujících se situací), může být kontraproduktivní, pokud zasahuje do fáze získávání informací od respondentů výzkumu. Jednak jsou schémata, která mají různí lidé vytvořená např. pro „věřícího člověka“, trochu odlišná a odpověď na dotaz, zda je respondent věřící, případně kolik věřících osobně zná, je tak do značné míry ovlivněna podobou příslušného schématu u každého jednotlivce; jednak může respondent při zodpovídání dotazu zohlednit ty prvky vlastního schématu, na které ve skutečnosti není dotazován, nebo naopak neuvést relevantní skutečnosti, které do jeho osobního schématu nezapadají. Tak například je možné, že na otázku, kolikrát měl respondent za poslední rok chřipku, uvede pouze počet případů, kdy byl s chřipkou u lékaře, či dokonce pouze kolikrát se kvůli ní ocitl v pracovní neschopnosti, zatímco případy, kdy onemocnění přecházel, anebo si je odbyl přes víkend či dovolenou, neuvede, neboť nezapadají do jeho scénáře „onemocnění chřipkou“.

Do kategorie schématu lze zařadit i širokou oblast porozumění termínům použitým ve formulacích otázek. Odhlédneme-li od krajní alternativy, kdy respondent některým výrazům nerozumí vůbec, pak způsob jeho porozumění jednotlivým slovům, a tedy i vliv, jaké toto porozumění má na jeho odpověď, je záležitostí schématu, které si pod ním představí, jinak řečeno otázkou referenčního rámce, do něhož je způsobem vnímání daného termínu uveden.

Příkladem důležitosti schématu použitého při interpretaci otázky a zároveň všeobecné kontextové podmíněnosti vyjadřovaných postojů je experiment, který byl proveden v rámci pravidelného omnibusového šetření CVVM SOÚ AV ČR.⁸ Výzkum se týkal postoje veřejnosti k účasti České republiky na vojenské operaci v Iráku (vojenské nemocnice, protichemické jednotky a dopravního letadla)

7/ Schémata a scénáře mají k mentálním reprezentacím velmi blízko, svým způsobem jde o odlišné modality téhož. Mentální reprezentace je termín používaný při studiu lidského vnímání a označuje aktuální mentální obraz určitého jevu. Schéma a scénář jsou koncepty užívané v rámci studia paměti a označují dlouhodobější mentální struktury – obvyklé představy člověka o daném jevu. Konkrétní schéma nebo scénář, který je vyvolán z paměti, se v mysli aktuálně prezentuje jako mentální reprezentace, aktuální mentální reprezentace objektu může být naopak uložena do paměti v podobě schématu nebo scénáře.

8/ Výzkum CVVM SOÚ AV ČR Naše společnost, březen 2003, otázka PM.9.

a sledoval, zda se budou postoje lišit v případě, kdy bude tato účast označena jako „poskytnutí“, oproti situaci, kdy ponese označení „nasazení“. Předpokládal jsem, že i když v principu se obě skupiny respondentů vyslovují ke stejné věci (účast ČR na vojenské akci v Iráku), rozdílné referenční rámce, které evokují výrazy, jimiž je označena, budou jejich odpovědi diferencovat.

Výsledky split-sample experimentu s celkovým počtem 1110 dotázaných dávají této hypotéze za pravdu, neboť rozdíly mezi skupinami jsou statisticky významné. Absolutně činí rozdíl 9 procentních bodů, o kterých je více souhlasících s „poskytnutím“ vojenské nemocnice oproti těm, kteří souhlasí s jejím „nasazením.“ Je velmi pravděpodobné, že každý z termínů vyvolává v myslích respondentů jiné konotace, navozuje odlišné referenční rámce a scénáře. Zatímco „nasazení“ asociuje nutnost vlastní angažovanosti, aktivity a také odpovědnosti, „poskytnutí“ vyvolává dojem pasivity: aktivitu, stejně jako odpovědnost, přebírá ten, komu se daná služba poskytuje. Aplikace takto rozdílných scénářů na reprezentaci cílového objektu (účast ČR na vojenské akci v Iráku) pak přináší i rozdílné výsledky při sledování postojů k tomuto objektu.

U následujících položek baterie (protichemická jednotka a vojenské letadlo) již nejsou rozdíly tak výrazné (dosahují jen 5, resp. 6 procentních bodů), což lze vysvětlit formátem otázky. Poněvadž šlo o baterii se třemi položkami, tazatelé přečetli zadání otázky pouze jednou na začátku a po získání odpovědi na první položku (vojenská nemocnice) pokračovali přečtením další položky (protichemická jednotka), bez opakování celého zadání dotazu. Označení „nasazení“, resp. „poskytnutí“ tak již před dalšími dvěma položkami baterie explicitně nezaznělo, což mohlo oslabit jeho vliv. Takovéto oslabení vlivu kontextu odpovídá i závěrům Sudmana, Bradburna a Schwarze [1996: 120–123], týkajících se redukce efektů přizpůsobení a kontrastu. Vložení neutrální položky mezi kontextovou a cílovou otázku podle jejich závěrů dokáže často oba efekty zcela eliminovat či alespoň snížit, čímž lze tento kontextuální zdroj ovlivnění redukovat.

Použití split-sample experimentů při odhalování odlišných interpretací otázky je ostatně poměrně běžným přístupem. Klasickým učebnicovým příkladem je položení dvou ekvivalentních otázek s odlišným směrem hodnocení, jak učinili Schuman a Presser [1981: 281]. Tolerance americké veřejnosti se ukázala být značně odlišná v případě, kdy se vyslovovala k tomu, zda by „... Spojené státy měly zakázat veřejné projevy ve prospěch komunismu“, anebo když hodnotila výrok, že by „... Spojené státy měly povolit veřejné projevy ve prospěch komunismu.“ Předností tohoto typu experimentu je možnost získat kvantitativní a přitom reprezentativní výsledky, nevýhodou naopak nemožnost zachytit zdroje a povahu odlišných interpretací. Empirické doklady faktu, že lidé vnímají nejednoznačné objekty v souladu s jejich předchozí definicí či pojmenováním, podávají konečně také četné psychologické experimenty studující mentální reprezentace [Sternberg 2002: 254–255].

Priming

Blízko ke kategorii efektů kontextu má na úrovni interpretace otázky také psychologická koncepce primingu, neboli usnadnění zpracování určitého druhu podnětů díky předchozímu předvedení podnětů stejných nebo podobných [Sternberg 2002: 91, 307]. Buď se projevuje tak, že osoby snáze rozpoznávají podněty, jejichž působení byly vystaveny krátce předtím, nebo tak, že referenční rámec vyvolaný předchozím vystavením pozorovaná osoba použije i pro podnět následující, ačkoli ten je již odlišný. Psychologické vysvětlení primingu odkazuje především na zvýšenou aktivaci mentálních drah příslušejících danému podnětu. Ta přetrvává ještě určitou dobu po jeho odstra-

nění, a ovlivňuje tak kognitivní zpracování informací o podnětech následujících [Sternberg 2002: 307–308].

Důležitou vlastností primingu je to, že často působí na nevědomé úrovni. Pokusné osoby či respondenti si tím pádem ve chvíli zodpovídání dotazu většinou neuvědomují, že jejich uvažování je přednastaveno určitým směrem, například povahou předcházejících položek v dotazníku. Proto se může stát, že po sérii otázek na důvěru ústavním institucím budou respondenti posuzovat vlastní spokojenost s politickou situací především v kontextu důvěry (a nikoli v kontextu např. spokojenosti s dosaženými výsledky), aniž by si byli tohoto přednastavení svého uvažování vědomi.

4.2.2. Vyvolání informací z paměti⁹

Prakticky každá otázka po respondentovi požaduje, aby pátral v paměti. To se týká nejen otázek na fakta, ale částečně i otázek postojových: zde mohou respondenti své odpovědi zakládat na vybavení určitých událostí, jejich počtu, frekvence, nebo data. Například otázku zjišťující názor na zpřísnění trestů za vybrané činy může respondent zodpovídat až poté, co si z paměti vybavil některé konkrétní případy z poslední doby, ke stanovení míry spokojenosti s prací policie si může potřebovat vzpomenout na to, kdy přišel s jejími příslušníky do kontaktu, nebo při vyjadřování míry obav v místě bydliště po setmění si bude potřebovat sumarizovat příležitosti, za kterých se v poslední době po setmění vracel domů.

Věcně jinou kategorií využití paměti v rámci postojových otázek pak jsou situace, kdy dotazování nevytvářejí své mínění na místě, nýbrž už ho mají předpřipravené a pouze si jej musí vybavit. To se týká nejčastěji obecných stereotypů (např. „atributy pachatele“), hluboce zakořeněných norem sociálního jednání (např. „děti se nesmí fyzicky trestat“ vs. „škoda facky, která padne vedle“) nebo skutečností, k nimž se vede veřejná debata (např. trest smrti, nebo hranice trestní odpovědnosti).

Na využívání vzpomínek za účelem vytvoření názoru/postoje lze přitom aplikovat stejné poznatky jako na faktografické otázky. Případ vybavování již existujícího postoje bude pojednán v dalších částech. Nejprve se tedy věnujme oblastem, kde je tento problém naléhavější: faktografickým otázkám.

Dotazování na faktické údaje může směřovat do současnosti („Máte v bytě namontováno bezpečnostní zařízení?“), k jednomu okamžiku v minulosti („Kdy jste byl naposledy v kontaktu s policií?“) nebo prohledávat určité časové pásmo („Kolikrát za poslední rok vám někdo něco ukradl?“). V každém z těchto případů je zdrojem hledaných informací autobiografická paměť, která obsahuje události prožité daným člověkem. (Podobně je v jiných koncepcích [Tulving 1972] charakterizována epizodická paměť, která společně se sémantickou tvoří deklarativní struktury paměti).¹⁰

Paměť

Smyslem a cílem procesu vybavování je převedení neaktivních obsahů dlouhodobé paměti do paměti pracovní, v níž s nimi může být dále pracováno [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000].¹¹ Vyvolaná vzpomínka ovšem nikdy není prožitkem samotným, nýbrž reprezentací tohoto prožitku. Ta

9/ Tato podkapitola byla v rozšířené podobě samostatně publikována ve [Vinopal 2007b].

10/ Koncepce paměti, jejich druhů, typů a cílů jsou velmi rozmanité; přehled uvádí např. Sternberg [2002]. Ke koncepcím a teoriím konkrétně autobiografické paměti blíže viz [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 71].

11/ Ke koncepcím paměti a paměťových procesů podrobněji např. [Sternberg 2002].